

Ігар Клімаў

Асветніцкія і духоўныя традыцыі Скарынавай кнігі

Чым пільней навукоўцы, ды і цікаўная публіка ўглядаюцца ў постаць Францішка Скарыны, тым больш значны маштаб набываюць яго асоба і яго дзейнасць. Адпаведна тым больш велічнай выглядае яго справа на тле эпохі і ў перспектыве наступных часоў для ўсяго ўсходняга славянства, нават для ўсіх славян.

1

Асновай духоўнай спадчыны Скарыны стала няпоўная Біблія, выдадзеная ў 1517—1519 гадах у Празе Чэшскай. Гэтая Біблія ўключала толькі кнігі Старога Запавету, ды і то няпоўнасцю. У прыватнасці, свет пабачылі: Пяцікніжжа, кнігі Ісуса Навіна, Суддзяў, чатыры кнігі Царстваў, кнігі Руф, Эклезіяст, Песня Песняў, Плач Ераміі, Эсфір, Псалтыр, Прыпавесцей Саламонавых, Іова, прарока Данііла, а таксама Юдзіф, Наймудрасці Ісуса Сірахава і Наймудрасці Саламона. Не выключана, што Скарынам было выдадзена больш кніг, чым вядома цяпер, аднак прамых доказаў гэтаму пакуль няма.

Свае кнігі Скарына друкаваў не ў тым парадку, як яны ішлі ў тагачасных кодэксах Св. Пісання. Першым у 1517 годзе выйшаў Псалтыр (6.08.), затым — кнігі Іова (10.09.), Прыпавесцей Саламонавых (6.10.), Ісуса Сірахава (5.12.). У 1518 годзе — Эклезіяст (2.01.), Песня Песняў (9.01.), Наймудрасці Саламона (19.01.), кнігі Царстваў (10.8.), Ісуса Навіна (20.12.). З выданняў 1519 года

Парцэляцыя Бібліі —
беспрэцэдэнтная з'ява
для той эпохі, ва ўсялякім
выпадку, у славянскім свеце.
На парцэляцыю Скарыну
прымусілі пайсці хутчэй
за ўсё меркантильныя
меркаванні

датавання толькі кніга Юдзіф (9.02.) і кніга Суддзяў (15.12.), тады як шэраг друкаў дэманструюць толькі год выхаду (1519): кнігі Руф, Эсфір, Плач Ераміі, Данііла і Быцця, а астатнія наогул не маюць даты: Выхад, Левіт, Лічбы і Другі Закон. Але апошнія чатыры кнігі, што ўваходзяць у склад Пяцікніжжа, у навуцы датуецца паводле першай кнігі — Быцця. Такі парадак выдання біблейскіх кніг выглядае выпадковым ці адвольным.

Але, калі ўгледзецца больш уважліва, то можна заўважыць у ім пэўную логіку. Першым быў выдадзены Псалтыр — найбольш пашыраная ў хрысціянскім свеце біблейная кніга, паводле якой вучыліся не толькі набожнасці, але чытанню і пісьму. Затым (з 10.09.1517 г. па 19.01.1518 г.) Скарына выпусціў г. зв. Кнігі Наймудрасці (Libri sapientialis), асобны хрысціянскі зборнік біблейных павучальных твораў (у складзе шасці кніг: Іова, Прыпавесцей Саламонавых, Эклезіяста, Песні Песняў, Наймудрасцей Саламона, Ісуса Сірахава). Гэты зборнік быў вядомы як заходняму (каталіцкаму), так і грэчаскаму (праваслаўнаму) свету, хаця меў і там, і там даволі слабае распаўсюджванне з прычыны асобнай павучальнасці яго твораў. Такі тэматычны выбар тлумачыцца хутчэй за ўсё тым, што беларускі выдавец жадаў выпусціць спачатку найбольш апавядальныя, цікавыя для шырокага чытача творы Бібліі. Магчыма, на той момант ён не быў упэўнены ў выданні астатніх біблейных кніг.

Толькі пасля Кніг Наймудрасці Скарына пераходзіць да выдання (1518—1519) Старэйшых Прарокаў і крыху пазней Пяцікніжжа, найважнейшых частак Св. Пісання. Старэйшых Прарокаў ён выдае цалкам у складзе кніг Навіна, Суддзяў, Самуіла і Цароў; паводле грэка-праваслаўнай традыцыі дзве апошнія кнігі выступаюць у яго пад назвай 1—2-я Царстваў (1—2-я Самуіла) і 3—4-я Царстваў (1—2-я Цароў). Аднак выдае ён Старэйшых Прарокаў не запар: спачатку выходзяць кнігі 1—4-я Царстваў (10.8.1518 г.) як адзіны комплекс, затым кнігі Навіна (20.12.1518 г.) і, напэўна, пазней за ўсё — кніга Суддзяў (15.12.1919 г.). Апрача іх Скарына ў розны час выдае астатнія кнігі з мегілот (частка іх ужо прысутнічала ў Кнігах Наймудрасці), кнігу Юдзіф, а таксама кнігу прарока Данііла. Такім чынам, асноўныя цыклы Старога Запавету былі ім апублікаваныя.

Некаторыя ўскосныя аргументы схіляюць да думкі, што Скарына выдаў, па меншай меры, увесь Стары Запавет. Падставай для гэтага служаць некалькі рукапісаных кодэксаў, дзе копіі вядомых біблейскіх кніг Скарыны (перапісаных нават з яго прадмовамі) суседнічаюць з невядомымі ў яго выданні кнігамі. Гэта ануфрыеўскі кодэкс 1575—1577 гадоў з тэкстам поўнага Старога Запавету, падзеленым у XIX стагоддзі на дзве часткі, якія захоўваюцца зараз у Львове і Санкт-Пецярбургу, і недатаваны віленскі кодэкс (XVI ст.), з тэкстам Малодшых Прарокаў. Гэта спакушала розных даследчыкаў (А. Флароўскі, А. Алексютовіч, Я. Неміроўскі, Г. Галенчанка і інш.) засвоіць Скарыне пераклад усіх старазапаветных кніг у гэтых кодэксах. Яны дапускаюць, што гэта — пераклад Скарыны, які дайшоў да нас толькі ў рукапісных копіях. Але мова і пераклад старазапаветных кніг у гэтых кодэксах дэтальна нікім не даследаваліся. П. Уладзіміраў, які знаёміўся з імі, схіляўся да думкі, што яны перакладаліся з чэшскай версіі. Ва ўсялякім выпадку, стыль фрагментаў прадмоў да кніг Малодшых Прарокаў у ануфрыеўскім кодэксе яўна не скарынаўскі; напісаны ж яны старабеларускай мовай з моцным уплывам заходнеславянскага сінтаксісу. Хутчэй за ўсё, біблейныя кнігі Скарынавага выдання былі проста дапоўненыя пісарамі паводле іншых і больш позніх крыніц, ніяк не звязаных са Скарынам.

2

Склад выдадзеных Скарынам кніг, на першы погляд, здаецца бессістэмным; ва ўсялякім выпадку, ён недастатковы ні для хрысціянскага, ні для іўдзейскага канону Св. Пісання. Тым не менш, можна ўбачыць пэўную тэндэнцыю ў гэтых публікацыях — увагу Скарыны да іўдзейскага Св. Пісання. Пражскія выданні ахопліваюць асноўную частку іўдзейскага канона: Закон (Торах, у Скарыны — Тгорах), Прарокі (Nebhi'im, якія складаюцца са Старэйшых і Малодшых Прарокаў), Пісанне (Kethubhim). З іх Скарына выдаў увесь Закон (Быцця, Выхад, Левіт, Лічбы, Другі Закон), усіх Старэйшых Прарокаў (Навіна, Суддзяў, Самуіла, Цароў), усе пяць мегілаў Пісання — т. зв. мегілот (Руф, Эклезіяст, Песня Песняў, Плач Ераміі, Эсфір), чатыры з астатніх сямі кніг Пісання (Псалтыр, Прыпавесці Саламонавыя, Іоў, прарок Данііл). Бракуе толькі Малодшых Прарокаў і трох кніг

іўдзейскага Пісання. Гэта дазваляе меркаваць, што ў Скарыны быў план выдаць увесь Стары Запавет цалкам, аднак нейкія абставіны перашкодзілі выпусціць апошняю серыю біблейных кніг.

Увага да іўдзейскага канона ў выдавецкай дзейнасці Скарыны не азначае, што ён быў іўдаістам ці жыдуючым: ён выпусціў тры кнігі (Юдзіф, Наймудрасці Саламона, Ісус Сірахаў) з дзесяці некананічных, якія хрысціянская традыцыя дадала ў склад Св. Пісання і якіх няма ў іўдзейскім каноне, апрача таго, тытульныя назвы ўсіх кніг Скарына падае паводле хрысціянскай і, прынамсі, праваслаўна-славянскай традыцыі, таксама, як і парадак псалмоў; Псалтыр ён выдаў разам з 10 біблейскімі песнямі, у склад якіх уваходзіць і новазапаветны фрагмент.

Прычынай іўдаістычных зацікаўленняў Скарыны трэба, напэўна, лічыць філалагічны фундаменталізм, які з канца XV стагоддзя зрабіўся папулярным сярод еўрапейскіх гуманістаў. На гэты час як тэкст Св. Пісання (у выглядзе Вульгаты — г. зн. перакладнога тэксту), так і яго разуменне (інтэрпрэтацыя) сталі ўсё менш і менш задавальняць вучоных-гуманістаў, асабліва спрактыкаваных у веданні старажытных моў. Выйсце яны бачылі ў звяртанні да першакрыніц Св. Пісання, да першасных гучанняў і значэнняў біблейнага тэксту. Паколькі Стары Запавет быў створаны пераважна на старажытнайўрэйскай мове, то пры яго выданні ці перакладзе хрысціянскія гуманісты галоўную ўвагу сталі надаваць яўрэйскай філалогіі. Тэкст хрысціянскага Старога Запавету яны пачалі суадносіць з іўдзейскім канонам; разуменне Старога Запавету стала ўяўляцца немагчымым без уліку старажытнайўрэйскай традыцыі.

Пражская «Біблія» Скарыны якраз і адлюстроўвае цікавасць фундаменталісцкі на-строенага хрысціяніна да яўрэйскай філалогіі. Паказальна, што Скарына пачынае выданне Св. Пісання не з Евангелля, як гэта было звычайна ў яго час, а са Старога Запавету. У сваіх прадмовах ён згадвае яўрэйскія назвы біблейных кніг, а таксама асобныя яўрэйскія імёны, тлумачыць іх этымалогію і падае нават цэлыя цытаты (у кірылічнай транслітарацыі) з яўрэйскага

тэксту. Аднак астатнія часткі іўдзейскага канона Св. Пісання (кнігі Ездры і Нееміі, Хронік (Параліпомена), а таксама кніга Малодшых Прарокаў) у яго выданні невядомыя.

Праўда, згадкі самога Скарыны заахвочваюць думаць, быццам ён выдаў больш кніг, чым вядома сёння. На пачатку прадмовы да кнігі Плач Ераміі Скарына паведамляе, што пра біяграфію прарока ён *ширей напісал есми во предословии своем на книги прочетства его*. Множны лік кнігі прымушае меркаваць, што гуманіст выдаў асобна не толькі Прароцтвы Ераміі, але і Ліст Ераміі (звычайна, Плач, Ліст і Прароцтвы аб'ядноўваюць у адну кнігу Ераміі). Аднак не выключана, што гэтую згадку пра Ерамію Скарына зрабіў у разліку на будучую публікацыю ўсёй кнігі, якая так і не адбылася. Для прыкладу можна ўказаць на прадмову да ўсіх кніг Царстваў, дзе Скарына, пералічваючы розныя цыклы біблейных кніг, піша: *о сих всех книгах, мною на руський язык ново выложены и о именах их ширей в предословиях от мене на кожныи родельне положены, выписано знойдеши*. Падобна да таго і ў прадмове *во всю Бівлію ён пералічвае склад усіх кніг Бібліі, зазначаючы, што о сих книгах вся Бивлии ... разделы вкратце положих*. У абодвух выпадках Скарына як пра свае гаворыць і пра тыя біблейныя кнігі, якія на той час ён яшчэ не выдаў. Відавочна, што такія заявы ён рабіў, разлічваючы на іх выданне ў будучым. Напрыканцы прадмовы да віленскага Саборніка (1522) беларускі гуманіст, кажучы пра раздзелы выдання, адзначае: *главы же, яко и во всех книгах Бивлии, Ветхаго и Новаго закона, мною на руськи язык выложены, ... разделне узриши*. У гэтым выпадку таксама трэба дапусцаць, што выдавец меў на ўвазе будучыя ці магчымыя публікацыі. Таму ўласным спасылкам Скарыны на самога сябе давяраць не выпадае, хаця яны ясна сведчаць, што ў яго былі планы выдаць усю Біблію поўнасьцю.

Сустракаліся Скарынавы выданні нават у польскіх кляштарых і касцёлах.

На гэтай падставе не выпадае казаць аб канфесійнай выключнасці кніг Скарыны

Няма згоды сярод даследчыкаў пра прыроду біблейнага тэксту ў выданнях Скарыны. Некаторыя даследчыкі трымаюцца думкі пра высокі філалагічны ўзровень Скарынавых публікацый, іх вялікую тэксталагічную грунтоўнасць, выкарыстанне арыгіналаў ды перакладаў на розных старажытных мовах. Аднак гэта сумнеўна. Варта ўлічваць, што біблейныя тэксты Скарыны не адрасаваліся інтэлектуалам. Мэтай яго біблейных публікацый была асвета як мага больш шырокіх колаў свайго народа (*русси*), а не тэалагічныя ці герменеўтычныя пошукі, цікавыя высокаадукаваным царкоўнікам і гуманістам. Таму наўрад ці скарынаўскія публікацыі патрабавалі нейкай асабліва складанай філалагічнай працы. Хутчэй за ўсё яны называлі толькі сціплую тэксталагічную падрыхтоўку падчас выдання. Адпаведна, і самастойнасць Скарыны як перакладчыка выклікае вялікі сумнеў. Напрыклад, сам характар яго віленскай публікацыі робіць бессэнсоўным пераклад малітоўніка («Малой падарожнай кніжкі»), а таксама Апостала і Псалтыра, добра вядомых ў літургічнай практыцы. Папулярныя мэты пражскіх выданняў таксама ставяць пад пытанне патрэбу ў асобным перакладзе старазапаветных кніг, асабліва тых, што існавалі ў царкоўнаславянскіх перакладах. Шэраг старазапаветных тэкстаў, якія выдаваў Скарына ў Празе, ужываюцца і ў літургіі. Так, трэцяя частка кніг Быцця і Прытчаў Саламонавых у складзе царкоўнаславянскага Парымійніка чытаецца ў час Вялікага пасту. І апрача таго, амаль усе выдадзеныя ў Празе кнігі Старога Завету ў часы Скарыны ўжо існавалі ў царкоўнаславянскім перакладзе (іншая справа, ці быў той цалкам дасяжны яму). Фактычна, Скарына толькі рэдагаваў існы царкоўнаславянскі тэкст, папраўляючы яго паводле чэшскага перакладу, але імкнуўся па магчымасці мінімізаваць змены ў тэксце, асабліва віленскіх выданняў. Гэта была звычайная практыка ў галіне еўрапейскіх перакладаў Св. Пісання, і яна ніколі не прыніжае працы Скарыны і яе высокага прызначэння. Рэдагаванне існага перакладу было абумоўлена імкненнем выдаўца захаваць шырокавядомыя чытанні біблейнага тэксту, што абяцала прыманне і выкарыстанне друкаў на яго Радзіме.

У сувязі з гэтым узнікае пытанне і пра характар перакладу Скарыны — тут таксама не існуе адзінагалосся паміж даследчыкамі. Звычайна нелінгвісты, жадаючы надаць большую самастойнасць (на іх думку) дзейнасці Скарыны, лічаць перакладам усе яго выданні, тады як лінгвісты выказваюцца больш абачліва. Біблейныя публікацыі Скарыны яны лічаць у лепшым выпадку толькі частковым перакладам, вызначаючы пражскія выданні як перакладныя, а віленскія як неперакладныя, да апошніх таксама далучаецца і пражскі Псалтыр. Наконт гэтых выданняў прызнаецца, што ў іх Скарына абмежаваўся толькі моўнай «адаптацыяй кніжнаславянскага тэксту» (А. І. Жураўскі). Насамрэч, крытэрыі, на якіх грунтуецца лінгвісты пры падзеле выданняў Скарыны на перакладныя і неперакладныя, паказваюць толькі большую ці меншую прысутнасць царкоўнаславянізмаў у біблейных тэкстах Скарыны, бадай, не больш за тое. Таму казаць пра беларускую мову ў яго пражскіх ці віленскіх біблейных публікацыях — перабольшанне. Яе трэба шукаць якраз у прадмовах Скарыны да біблейных друкаў.

4

Важную асаблівасць Скарынавага кнігадруку складае парцэляцыя пры выданні Бібліі, г. зн. публікацыя яе асобнымі выпускамі (звычайна па адной біблейскай кнізе). Св. Пісанне ён выклаў як серыю маляўнічых кніжак, кожная з якіх мела асобную тытульную старонку і ўласныя прадмову ды пасляслоўе. Пры гэтым Скарына трымаўся адзіных прынцыпаў падачы тэксту (фармат, паласа набору, шрыфт, мастацкае афармленне) і тым самым прадугледжваў магчымасць звядзення ўсіх выданняў пад адну вокладку. Дзеля гэтага ён выпусціў агульную прадмову да ўсёй Бібліі з тытульным лістом «Бівлія руська».

Парцэляцыя Бібліі — беспрэцэдэнтная з'ява для той эпохі, ва ўсялякім выпадку, у славянскім свеце. На парцэляцыю Скарыну прымусілі пайсці хутчэй за ўсё меркантильныя меркаванні: з аднаго боку, выданне асобных выпускаў Бібліі было лягчэй прафінансаваць, а з другога боку, гэта палягчала пакупнікам набыццё кніг (друкаваныя кнігі каштавалі зусім нятанна), а, значыцца, і

збыт выданняў, што азначала хуткі зварот укладзеных сродкаў. Такая навацыя спрыяла лепшай папулярызацыі Св. Пісання, якое рабілася дасяжным для большай колькасці чытачоў.

Відавочна, парцэлюючы Біблію, выдавец разлічваў, што ахвочы чытач пакрысе набудзе ўсе ці большасць выпускаў пражскай «Бівліі» і звядзе іх пад адну вокладку, у адзін фаліант. Сапраўды, даследчыкамі адшуканыя такія зводы (XVI ці XVII стст.) Скарынавых друкаў з Прагі. Аднак усе яны паходзяць з Захаду — былі зроблены прадстаўнікамі заходняй культуры. Ва ўсходніх славян ніводнага такога зводу не адзначана. З гэтага можна зрабіць выснову, што аўдыторыя на яго Радзіме проста не заўважыла ці праігнаравала такую магчымасць, або была нагэтулькі немажливай, што была не ў стане набыць некалькі розных пражскіх выпускаў.

5

Уяўленне пра аўдыторыю, якой Скарына адрасаваў свае друкі, часткова могуць даць правіненцыі (запісы на маргінэсе) яго кніг. Такія запісы даўней рабіліся ўладальнікамі з мэтай пазначыць прыналежнасць кнігі і засцерагчы яе ад раскрадання. Правіненцыі Скарынавых друкаў сведчаць, што яго выданні распаўсюджваліся ў асноўным на Беларусі, Украіне і Масковіі; асноўнымі спажывальцамі яго выданняў былі праваслаўныя колы гэтых краін. Галоўнымі карыстальнікамі выданняў Скарыны станавіліся праваслаўныя мяшчане беларускіх і ўкраінскіх гарадоў; трапляліся Скарынавы друкі і ў бібліятэках магнатаў Рэчы Паспалітай; знаходзіліся яны таксама ў прыватных зборах духоўных асоб, у буйных царквах і манастырскіх бібліятэках, як праваслаўных, так пазней і уніяцкіх, а таксама ў зборах стараабрадцаў. Сустрэкаліся Скарынавы выданні нават у польскіх кляштарх і касцёлах. На гэтай падставе не выпадае казаць аб канфесійнай выключнасці яго кніг. Рознымі шляхамі яны траплялі ў Польшчу, Чэхію, Усходнюю Прусію і нават Данію ды Паўднёвую Германію. Ужо ў XVI стагоддзі кнігі Скарыны былі вядомыя асобным царкоўным і свецкім інтэлектуалам Цэнтральнай і Заходняй Еўропы. Усе асноўныя канфесіі і рэлігійныя плыні Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў той ці іншай ступені пазнаёміліся з выданнямі

Спробы адшукаць ў Скарыны сацыяльна-класавыя адрасацыі здаюцца ўсё ж такі вульгарызатарствам. Не менш прыкра выглядаюць і спробы некаторых сучасных аўтараў прадставіць Скарыну клерыкальным пісьменнікам праваслаўнага кшталту

беларускага асветніка. Праўда, для заходніх плыняў гэта была хутчэй ціканасць да экзотыкі, тады як для праваслаўных спажывцоў яго выданні доўга захоўвалі сваю актуальнасць. Пра пэўную папулярнасць яго кніг сярод чытачоў гавораць і спісы, якія рабіліся са Скарынавых друкаў (стара- і новазапаветных) у XVI—XVII стагоддзях на Беларусі, Украіне і нават у Масковіі. Праўда, такія спісы нярэдка былі пазбаўлены імя Скарыны ці згадкі пра факт выдання ім кніг.

Цікава, што сам Скарына нідзе не гаворыць пра чытачоў, якім адрасуе выдадзеныя біблейныя кнігі, у канфесійных тэрмінах. У лепшым выпадку ён карыстаецца экуменічнай, кафалічнай тэрміналогіяй (*братія мая, люд посполитый*), а часцей — лінгваэтначнай (*русь, люд руськогога языка*) ці сацыяграфічнай (*люди простые* ці *посполитые*). Спробы адшукаць ў Скарыны сацыяльна-класавыя адрасацыі, што рабілася асобнымі савецкімі аўтарамі ў XX стагоддзі, здаюцца ўсё ж такі вульгарызатарствам. Не менш прыкра выглядаюць і спробы некаторых сучасных аўтараў прадставіць Скарыну клерыкальным пісьменнікам праваслаўнага кшталту. Як тыя, так і гэтыя высілкі маюць кан'юнктурны і агістарычны характар. Скарына бачыў сваю аўдыторыю вельмі шырока: у лінгваэтначным плане ён адрасаваў свае кнігі ледзь не ўсім ўсходнім славянам, а ў сацыяграфічным — усім пісьменным людзям, не выключаючы ніводнага сацыяльнага шыхту.

Тут важна падкрэсліць, што свае кнігі Скарына адрасаваў усё ж пэўнай мэтавай аўдыторыі — свецкім асобам, а не царкоўнікам. У адрозненне ад сваіх папярэднікаў і шматлікіх паслядоўнікаў, якія выпускалі пераважна літургічныя тэксты, Скарына, напэўна, упершыню сярод кірылічных

друкаў выдаў сакральны тэкст як нелітургічны і адрасаваў яго свецкаму чытачу. Таму перад біблейнымі кнігамі ён змясціў ясныя і займальныя прадмовы папулярнага характару, у якіх спрабаваў зрабіць даступнымі для звычайнага чытача складаныя сюжэты, вобразы і экспрэсію Старога Запавету. Але разам з гэтым беларускі гуманіст у сваіх прадмовах папулярызаваў некаторыя веды тагачаснай гуманітарнай навукі. У сваіх тлумачэннях Св. Пісання ён зыходзіў з далягляду менавіта свецкіх асоб, што ў першую чаргу мелі патрэбу ў маральным і інтэлектуальным выхаванні.

Цікава, што рэчышча папулярызацыі зусім не адпавядала практыцы перакладаў Ераніма, паслядоўнікам якога Скарына сябе лічыў і які адрасаваў свой пераклад багасловам. Але затое папулярызацыя добра ўпісвалася ў дэмакратычныя кірункі надыходзячай Рэфармацыі. Праўда, гэта зусім не сведчыць пра тое, што Скарына прытрымліваўся пратэстанцкіх поглядаў. Яго сучаснік Мартын Лютар трымаўся якраз элітарнай практыкі падачы Св. Пісання чытачу.

6

Дзеля дасягнення сваіх мэт па папулярызацыі Св. Пісання Скарына пайшоў на змены і навацыі не толькі ў змесце і мове сваіх выданняў, але таксама ў іх афармленні. Таму яго друкі сталі сапраўды наватарскімі — перш за ўсё ў сваім знешнім абліччы. Знешні выгляд кнігі — ілюстрацыі, арнаментальнае аздабленне, шрыфт (як, наогул, графіка пісьменнасці) — заўжды мае пэўную сацыякультурную функцыю, адносіць тэкст да пэўнай культурнай, моўнай ці рэлігійнай плыні. Выданні Францішка Скарыны, выкананыя ў Празе і Вільне, займаюць асобнае месца ў сацыякультурнай прасторы сваёй Айчыны.

Як даўно было адзначана даследчыкамі, маляўнічае афармленне Скарынавых выданняў было падпарадкавана папулярным мэтам (В. Шматаў). І хаця ілюстрацыя рабіла кошт выдання больш высокім, аднак дасягнутая дзякуючы ёй прывабнасць і займальнасць кнігі спрыяла пэўнаму яе лепшаму продажу. Ілюстрацыі ў пражскай «Бівліі» ўжываліся на тытульных аркушах, і толькі ў кнігах 3-й Царстваў, Выхад і Левіт (прычым у апошняй — паўтарэнне ранейшых ілюстрацый, акрамя тытульнай) маюцца ілюстрацыі і на старонках. У

гэтых выпадках гравюры, як пісаў сам Скарына ў прадмовах да кнігі Выхад і 3-й Царстваў, служылі дапаможнікам чытачу, «каб лепей зразумець», тады як у астатніх выпадках, змешчаныя на вокладцы, яны надавалі прывабнасць выданням. Як адзначаюць спецыялісты, выяўленчая мова Скарыны — простая і даходлівая, без сюжэтных складанасцей (В. Шматаў).

Не была стандартнай для таго часу і публікацыя Скарынам свайго партрэта (у канцы кнігі Ісуса Сірахава і 4-й Царстваў), хаця падобныя прэцэдэнты на той час ужо меліся ў еўрапейскім друку.

Але па меншай меры экзатычна выглядалі для ўсходнеславянскага чытача (у большасці сваёй праваслаўнага) ілюстрацыі пражскіх выданняў Скарыны. Дрэварыты пражскіх выданняў былі зроблены, відаць, майстрамі ў Чэхіі і Германіі, але ў любым выпадку — пад уплывам нямецкага мастацтва. Ілюстрацыі паказвалі заходнееўрапейскі (а значыць, і каталіцкі) свет. У якасці фону на ілюстрацыях часам выступае заходнееўрапейскі сярэднявечны горад ці замак з каменнымі мурамі, звычайна гатычнай архітэктуры (касцёлы нават з аркбутанамі), радзей раманскай (Плч Ерамій). Унутраныя інтэр'еры памяшканняў маюць прафіляваныя нэрвюры і стрэльчатая вокны, радзей — раманскія аркі (ілюстрацыя, вядомая сярод даследчыкаў як «Аарон»). Вопратка персанажаў выяўляе сярэднявечныя сялянскія, мяшчанскія ці рыцарскія строі, сустракаюцца нават біскупскія мітры (кніга 1-я Царстваў). Віленскія ілюстрацыі таксама маюць каталіцкі характар. Шэраг ілюстрацый у віленскай «Малой падарожнай кніжцы», як было высветлена даследчыкамі, непасрэдна ўзяты ці ўзыходзяць да «Сусветнай хронікі» Г. Шэдэля (Нюрнберг, 1493), выдадзенай А. Кобергерам.

Гэта ўсё яшчэ не сведчыць пра свядомае перайманне заходнееўрапейскіх традыцый. Справа ў тым, што дрэварыты Скарыны былі толькі часткова выкананы мясцовымі заходнееўрапейскімі майстрамі, але ў большай частцы закупаліся ў іншых друкарнях, пасля таго, як яны там ужо былі ўжыты ў іншых друках. Гандаль спажытымі дрэварытамі быў звычайнай практыкай у раннюю эпоху кнігадрукавання, калі выдавец быў абмежаваны ў сродках, а сацыякультурны змест малюнка мала каго цікавіў (ці не адыгрываў істотнай

ролі). Скарына не задаволіўся ілюстрацыяй, але і ў тэкставых аздобах (застаўкі, ініцыялы), і ў малюнку шрыфту, і ў прапорцыях старонкі пайшоў за чужыннымі ўзорамі, нечуванымі яшчэ на яго Радзіме.

Не толькі ілюстрацыі, але і шрыфт Скарынавых выданняў кантрастуе з традыцыямі яго Айчыны. Усе спецыялісты адзначаюць заходні тып шрыфту Скарыны, выкананы пад уздзеяннем лацінскага шрыфту і, у прыватнасці, рэнесанснай антыквы. Антыкву ў Еўропе на той час ужывалі для свецкай літаратуры, тады як канфесійныя творы набіраліся рознымі відамі гатычнага шрыфту. Цікава, што расійская грамадзянка, уведзеная ў 1708 годзе Пятром I і блізкая паводле малюнка да Скарынавага шрыфту, выкарыстоўвалася для набору толькі свецкіх тэкстаў. Праўда, асобныя літары блізкія да паўустава старабеларускіх і царкоўнаславянскіх помнікаў, і таму даследчыкі мяркуюць, што Скарына браў свае ўзоры з беларускіх грамат і рукапісаў. Але ў цэлым шрыфт Скарыны значна больш блізкі да выявы і прапорцый шрыфтоў у Заходняй Еўропе, чым да рукапісных почыркаў на яго Радзіме. Хаця прынята казаць пра арыгінальнасць яго шрыфту, даўно была адзначана блізкасць Скарынавага шрыфту да басанскай кірыліцы, якой у XVI стагоддзі ў Венецыі друкаваліся кнігі для каталікоў Босніі і Далмацыі (першае выданне выпусціў Джорджа Русконі, 1512). Таксама даўно выказана меркаванне, што ўзорам для грамадзянскага шрыфту Пятра I паслужыў менавіта шрыфт Скарыны, які мог быць скарыстаны публікатарам першых расійскіх тэкстаў у Галандыі Іллёй Капіевічам, беларусам па паходжанні.

7

Нягледзячы на шчыры патрыятызм Скарыны і патрыятычныя мэты яго публікацый, бліжэйшыя нашчадкі адрынулі Скарынава аблічча кнігі, якая сваім шрыфтом, аздабленнем і кампазіцыяй тэксту імкнулася ўвесці заходнееўрапейскія стандарты кнігадрукавання. І хаця брацкія друкарні на Беларусі ў канцы XVI — пачатку XVII стагоддзяў звярталіся да арнаментыкі Скарыны, а віленскія выданні Мсціслаўца цытавалі асобныя яго пасажы, але больш адметных уплываў Скарынавых друкаў не заўважана. Нават каталіцыя і

уніяцкія выданні, якія вызначаліся арыентацыяй на заходнееўрапейскае друкарства, ігнаравалі стыль Скарыны. Афармленне яго выданняў, як заключылі даследчыкі, ішло насуперак усім мясцовым мастацка-прыкладным традыцыям.

Тым не менш адна канфесія ўзяла сабе за ўзор па меншай меры шрыфт выданняў Скарыны. Гэта былі беларускія пратэстанты 2-й паловы XVI стагоддзя: друкарня Мацея Кавячынскага ў Нясвіжы, якая ў 1562 годзе выдала катэхізіс і невялікі трактат Сымона Буднага, і невядомая друкарня Васіля Цяпінскага, які ў 1570-х гадах выдаў уласны пераклад Евангелля. Верагодна, на гэтай падставе выданні Скарыны пазней лічыліся некаторымі дзеячамі пратэстанцкімі. Так, маскоўскі эмігрант Андрэй Курбскі ў канцы XVI стагоддзя сцвярджаў, што «пераклад Лютаравай Бібліі згаджаецца ва ўсім са Скарынавай Бібліяй», а віленскі уніят Антон Сялява на пачатку XVII стагоддзя называў Скарыну «ерэтыком гусіцкім». Аднак падобныя меркаванні маглі грунтавацца не столькі на змесце выдавецкай працы Скарыны, колькі на знешнім выглядзе яго выданняў і іх чэшскім паходжанні.

Ёсць меркаванне, што Скарынавы шрыфт пераймала і славянская друкарня барона Ханса Унгнада ва Ураку (Вюртэмберг), пратэстанцкага эмігранта са Штырыі. Гэтая друкарня выдала ў 1561—1564 гадах лацінкай, кірыліцай і глаголіцай каля дзясятка кніг (катэхізісы, Новы Запавет, буквары і інш.) на славенскай і харвацкай мовах; кнігі былі напісаны ці перакладзены славенцам Прымажам Трубарам і харватамі Стафанам Конзулам Істранінам і Антонам Далматам (Далматынам). Аднак гэта памылковая выснова, абумоўленая генетычным падабенствам кірыліцы Скарыны і урахскага кола пратэстантаў. На самай справе ўзорам для ўрахскай друкарні служылі кірылічныя і глагалічныя выданні Венецыі.

Аднак цікавасць да «рутэнскіх» літар сапраўды адзначаная ў славенскіх і харвацкіх пратэстантаў. Вядома, што Прымаж Трубар, перш чым узяцца за свае выданні, адшукваў «венецыянскія і рускія выданні і літары», а таксама зносіўся з князем Мікалаем Радзівілам, які абяцаў выслаць яму «рускую друкаваную Біблію». Але ў практычным плане ім было прасцей звярнуцца да бліжэйшай (тэрытарыяльна і культурна) крыніцы — Венецыі, чым

арыентавацца на графіку чужыннага выдання, рызыкуючы быць непрынятымі сваімі чытачамі на Радзіме. У прадмове да першай часткі кірылічнага Новага Запавета (Цюбінген, 1562) Стафан Конзул Істранін і Антон Далмата пісалі, што яны трымаліся першых сербскіх друкаў Венецыі. Пазней (з канца XVI ст.) і рыма-каталіцкая Congregatio de propaganda fide, якая выдала шэраг кніг кірыліцай і значна больш — глаголіцай, графіку сваіх кірылічных шрыфтоў брала з венецыянскіх крыніц.

У славенскай граматыцы пратэстанта Адама Бохарыча (Вітэнбэрг, 1584) называюцца тры славянскія пісьмовыя сістэмы: «арфаграфія кірыліцы», «арфаграфія рутэнікі» і «арфаграфія глаголіцы». Шрыфт, які Бохарыч выкарыстоўвае дзеля ілюстрацыі кожнай з сістэм, для «кірыліцы» адлюстроўвае царкоунаславянскае пісьмо, а для «рутэнікі» — шрыфт, як мяркуюць, басанскіх і Скарынавых выданняў. Аднак на самай справе Бохарычавы прыклады для «рутэнікі», як і для глаголіцы, адлюстроўваюць шрыфт менавіта ўрахскіх друкаў.

Падводзячы высновы разгляду кнігавыдавецкай дзейнасці Скарыны, трэба асабліва падкрэсліць яго асветніцкія і духоўныя памкненні. Выбар біблейных кніг для публікацыі адлюстроўвае светапогляд беларускага асветніка. Выданне напачатку Псалтыра, а затым Кніг Наймудрасці з усёй пэўнасцю сведчыць аб асветніцкіх мэтах Скарыны. Выпуск наступных кніг Старога Запавету паказвае, што беларускі асветнік прызнаваў і разумеў вартасць і непераходнае значэнне іўдзейскага канона для хрысціянскага чытача. Аднак не меншае значэнне для характарыстыкі светапогляду Скарыны мае знешняе аблічча яго выданняў. І ў гэтым плане яны даюць яскравы прыклад увядзення чужынных узораў у айчынную традыцыю. Паўстае пытанне, ці магло тагачаснае праваслаўнае асяроддзе Беларусі прыняць не-стандартную Скарынаву кнігу? Некаторыя факты даюць падставы сцвярджаць, што навацыі Скарыны былі адхілены ці праігнараваны. Выключэннем сталі славянскія пратэстанты 2-й паловы XVI стагоддзя, аднак іх дзейнасць была даволі слабай, каб замацаваць узніклую традыцыю. Тым не менш духоўны, асветніцкі імпульс Скарыны адчуваўся на ўсходнеславянскіх землях яшчэ некалькі стагоддзяў пасля спынення ім сваёй дзейнасці. ■

